

University of Groningen

Wijsheid in context

Boiten, Gerda Jeannette

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1996

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Boiten, G. J. (1996). *Wijsheid in context: een onderzoek naar de retorische opbouw van het boek Wijsheid van Salomo en naar de betekenis van Vrouwe Wijsheid*. [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. s.n.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

ISIS EN DE WIJSHEID

5.1 Isis en de hymne op de wijsheid

Van de verschillende religieuze uitingen in de Hellenistische tijd hadden de mysteriegodsdiensten de grootste aantrekkingskracht. In een tijd die gekenmerkt werd door een individualiseringsproces en een loslaten van de traditionele levens- en denkvormen, kwamen deze godsdiensten tegemoet aan de behoefte van een persoonlijk heil. Dit heil kon gevonden worden in een relatie met een godheid die rekening hield met de individuele situatie van de mens en die houvast bood in een onzekere wereld. Van de verschillende mysteriën had met name de Isisverering een vérgaande invloed op het religieuze leven. De vraag is dan ook gerechtvaardigd in hoeverre invloeden uit de Isiscultus te bespeuren zijn in deze beschrijving van de wijsheid in WijsSal. Verschillende onderzoekers hebben aangetoond dat de Isiscultus in elk geval qua terminologie invloed uitgeoefend heeft op de beschrijving van de wijsheid. Over de mate waarin de ideeën over de wijsheid beïnvloed zijn, lopen de meningen nogal uiteen¹. In de volgende onderdelen van dit hoofdstuk zal getracht worden vast te stellen in hoeverre en op welke wijze er sprake is van een beïnvloeding van de terminologie en inhoud van de beschrijving van de wijsheid door de Isiscultus. Het probleem bij de beantwoording van deze vraag is evenwel de juiste methode van onderzoek.

In zijn onderzoek naar een beïnvloeding van de gestalte van de wijsheid door de Isiscultus heeft Reese bijvoorbeeld, naast aandacht voor overeenkomsten qua literair genre, met name gezocht naar overeenkomsten qua terminologie. Naar aanleiding van de resultaten van dit onderzoek concludeerde hij dat de schrijver in zijn taalgebruik heel bewust gebruik gemaakt heeft van de Isishymnen. Het is evenwel de vraag of een dergelijke aanpak tot een evenwichtige conclusie ten aanzien van een (mogelijke) beïnvloeding kan leiden. Het is immers heel goed mogelijk dat de schrijver niet alleen de terminologie uit de Isisteksten heeft willen gebruiken, maar ook bepaalde functies of activiteiten van Isis heeft willen overnemen. In ons onderzoek naar de relatie tussen de beschrijving van Isis en de beschrijving van de wijsheid zal een andere weg gekozen worden, waarbij de opzet van de bespreking van de gestalte van de wijsheid in de hoofdstukken 2-4 het uitgangspunt zal vormen. In 5.2 zullen eerst de kosmische aspecten van Isis besproken worden in relatie tot de beschrijving van de wijsheid in WijsSal. In het volgende onderdeel 5.3 staan de uitvindingen en werken van Isis in relatie tot het belang en de werken van de wijsheid ter discussie. Het is hierbij niet de bedoeling deze relatie en (mogelijke) beïnvloeding uitputtend te behandelen; veeleer zal getracht worden door middel van de vaststelling van overeenkomsten en verschillen de (mogelijke) beïnvloeding naar voren te brengen. Alvorens tot deze bespreking over te gaan, vraagt echter eerst een andere kwestie de aandacht: de kwestie of en hoe de literaire vorm van de lofprijzing op de wijsheid beïnvloed is door de Isisaretalogieën en -hymnen.

De informatie over Isis is voor een belangrijk deel overgeleverd in een zestal aretalogieën, te weten de aretalogie van *Maroneia* (eerste eeuw v.C.)², de Isis- en Osirisinscripties uit de *Bibliotheca Historica* van *Diodorus Siculus* (eerste eeuw v.C.)³ en de aretalogieën van *Andros* (eerste eeuw v.C.)⁴,

- 1 W.L. Knox, "The divine wisdom", in: *JTS* 38 (1937) pp. 230-237; vgl. ook zijn geschrift *St. Paul and the church of the gentiles*. Cambridge, 1939, hfdst. 3; J.M. Reese, *Hellenistic influence on the Book of Wisdom and its consequences*. AnBib 41. Rome, 1970; B.L. Mack, *Logos und Sophia. Untersuchungen zur Weisheitstheologie im hellenistischen Judentum*. STUNT 10. Göttingen, 1973; J.S. Kloppenborg, "Isis and Sophia in the Book of Wisdom", in: *HTR* 75 (1982) pp. 57-84; H. Engel, "'Was Weisheit ist und wie sie entstand, will ich verkünden'... Weish 7,22-8,1 innerhalb des *enkion tes sophias* (6,22-11,1) als Stärkung der Plausibilität des Judentums angesichts hellenistischer Philosophie und Religiosität", in: *Lehrerin der Gerechtigkeit. Studien zum Buch der Weisheit*. Eds. G. Gentschel & E. Zenger. EThSch 19. Leipzig, 1990, pp. 67-102.
- 2 Tekst, vertaling en commentaar in: Y. Grandjean, *Une nouvelle arétalogie d'Isis à Maronée*. EPRO 49. Leiden, 1975. Voor een overzicht van de verschillende edities en commentaren van de verschillende Isisteksten zie ib. pp. 8-11.
- 3 Tekst met een vertaling van C.H. Oldfather in de *Loeb Classical Library*, London, 1946.
- 4 Tekst met een uitgebreid commentaar in: W. Peek, *Der Isishymnus von Andros und verwandte Texte*. Berlin, 1930. Peek biedt een vertaling in zijn artikel: "Der Isishymnus von Andros", in: *Antike* 6 (1930) pp. 324-331.

Kyme (eerste of tweede eeuw n.C.)⁵, *Thessaloniki* (eerste of tweede eeuw n.C.) en *Ios* (derde eeuw n.C.)⁶. Deze informatie kan worden aangevuld met de hymnen van *Isidorus* uit de tempel van Medinet Madi (eerste eeuw v.C.)⁷ en *Cyrene* (103 n.C.), de Anubishymne uit *Kios* (eerste eeuw n.C.)⁸, de aanroep of litanie van Isis uit de *Oxyrhynchos Papyri* no. 1380 (eerste of tweede eeuw n.C.)⁹, de hymne van *Mesomedes* (135 n.C.)¹⁰, het laatste gedeelte van de Kore Kosmou uit de *Corpus Hermeticum* (derde eeuw n.C.)¹¹, de aanroep van Isis uit een "magische" papyrus (derde eeuw n.C.)¹², een hymne in hexameters (derde eeuw n.C.)¹³ en een aretalogie ter ere van Karpocrates gevonden in *Chalcis* (derde of vierde eeuw n.C.)¹⁴. Twee gedeelten uit de *Metamorfosen* van Apuleius (boek XI,5,1-5 en XI,25,1-6) kunnen eveneens bij deze opsomming betrokken worden¹⁵.

Zoals de verschillende benamingen in deze opsomming al aangeven, kent niet elke lofprijzing van Isis precies dezelfde vormgeving. De eerste zes genoemde teksten portretteren Isis, naast universele weldoenster van de mensheid, als uitvindster van de kunsten en wetenschappen. De opmerkelijk vormgeving van deze teksten heeft geleid tot verschillende benamingen, zoals hymne, zelfopenbaring en aretalogie. Afgezien van de aretalogie van *Maroneia* bestaan de teksten uit een aaneenrijging van uitspraken die beginnen met ἐγὼ εἰμι, waarin Isis zichzelf prijst in plaats van geprezen te worden¹⁶. Een duidelijke opbouw van de gedachtengang ontbreekt blijkbaar. Inhoudelijk gezien vallen de uitspraken evenwel uiteen in drie groepen. Volgens Festugière omvat de eerste groep het wezen van de godin (φύσις), bestaande uit haar karakteristieken, haar genealogie (γένος) en haar cultus. De tweede groep vertegenwoordigt de almacht (δύναμις) en de derde haar deugden (ἄρεται), werken en uitvindingen (ἔργα en εὐρήματα)¹⁷. Gezien de kenmerkende ik-stijl en de vaststelling dat de uitspraken over haar deugden en haar werken het grootste gedeelte van de tekst uitmaken, is door de meeste onderzoekers gekozen voor de benaming "aretalogie" in plaats van "hymne"¹⁸.

De vraag is nu of er sprake is van een literaire beïnvloeding van de lofprijzing op de wijsheid en zo ja, welke specifieke vorm van de Isisteksten als voorbeeld gediend zou kunnen hebben voor de presentatie van de wijsheid in WijsSal. Reese is ervan overtuigd dat de Isisaretalogieën de basis geweest zijn voor de lofprijzing van de wijsheid. Hij baseert zich hierbij op de hierboven beschreven opvatting van Festugière¹⁹. In WijsSal is, in de optiek van Reese, het wezen van de wijsheid opgenomen in 7,22b-8,1, gevolgd door een verslag van haar wonderbaarlijke daden in 8,2-18 en haar weldaden ten aanzien van de rechtvaardige in hoofdstuk 10. Daarbij heeft de schrijver deze onderdelen

- 5 Tekst in: Grandjean, *Maronée*, pp. 122-124. Vgl. ook P. Roussel, "Un nouvel hymne à Isis", in: *REG* 42 (1929) pp. 137-168.
- 6 Tekst van deze zeer fragmentarisch overgeleverde inscripties in *IG*,X,2,254 en *IG*,XII,Suppl,p.98. Vgl. ook Peek, *Isishymnus*.
- 7 Tekst, vertaling en commentaar in V.F. Vanderlip, *The four Greek hymns of Isidorus and the cult of Isis*. American Studies in Papyrology 12. Toronto, 1972.
- 8 Teksten en kort commentaar van *Cyrene* en *Kios* in: Peek, *Isishymnus*.
- 9 Tekst, vertaling en commentaar in: B.P. Grenfell & A.S. Hunt (eds.), *The Oxyrhynchos Papyri*. London, XI (1915) 1380, pp. 190-220.
- 10 Tekst in: E. Heitsch, *Die griechischen Dichterfragmente der römischen Kaiserzeit*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, philologisch-historische Klasse III,49. Göttingen, 1963 (2), pp. 27-28. Vgl. W. Peek, *Isishymnus*.
- 11 Tekst en vertaling in: A.J. Festugière, *Corpus Hermeticum*. Paris, 1954, IV, fragment 23, pp. 21-22.
- 12 Tekst en vertaling in: K. Preisendanz, *Papyri graecae magicae. II: Die griechischen Zauberpapyri*. Stuttgart, 1931, pp. 22-23.
- 13 Tekst in Heitsch, *Dichterfragmente*, pp. 165-166.
- 14 Tekst en commentaar in: R. Harder, *Karpokrates von Chalkis und die memphitische Isispropaganda*. APAW.PH 14. Berlin, 1944.
- 15 Tekst, vertaling en commentaar in: J.G. Griffiths, *Apuleius of Madauros. The Isisbook (Metamorphoses, book XI)*. EPRO 39. Leiden, 1975.
- 16 Deze opmerkelijke stijl heeft hoogstwaarschijnlijk een Egyptische oorsprong. Over de mate van Egyptische elementen in de aretalogieën is al jarenlang een discussie gaande. Voor een recent overzicht van deze discussie zie H.S. Versnel, *Inconsistencies in Greek and Roman Religion I: Ter Unus. Isis, Dionysos, Hermes. Three studies in henotheism*. Studies in Greek and Roman religion 6. Leiden, 1990, pp. 42-44. Hij komt tot de conclusie dat "the aretalogies of Isis are a genuinely Hellenistic creation (...) in which Greek elements dominate without, however, blotting out the Egyptian-oriented contribution" (p. 44). Vgl. ook L.V. Zabkar, *Hymns to Isis in her temple at Philae*. London, 1988, pp. 135-159.
- 17 A.J. Festugière, "A propos des arétalogies d'Isis", in: *HTR* 42 (1949) pp. 209-234.
- 18 Voor een bespreking zie bijvoorbeeld D. Müller, *Ägypten und die griechischen Isisaretalogien*. AAL 53.1. Berlin, 1961, pp. 15v.; een overtuigend betoog voor de toepassing van "aretalogie" biedt Grandjean, *Maronée*, pp. 1-8. Vgl. ook A. Henrichs, "The Sophists and Hellenistic religion: Prodicus as the spiritual father of the Isis aretalogies", in: *HSiCPH* 88 (1984) pp. 139-158.
- 19 Reese, *Hellenistic influence*. pp. 42-50. Voor een bespreking van de Griekse hymne zie Deel I, hoofdstuk 4.5.

aangevuld met een inleiding in 7,1-22a en een gebed om de goddelijke wijsheid in hoofdstuk 9. Deze opvatting van Reese is echter nogal problematisch²⁰.

Ten eerste maakt Reese gebruik van een gangbaar, maar nogal problematisch genre. Volgens Van Uytfanghe is sinds Reitzenstein de benaming "aretalogie" vooral gebruikt voor allerlei teksten (uit de antieke *Kleinliteratur*, de canonieke en apocriefe bijbel en uit de christelijke hagiografie) waarin (ook) wonderverhalen van (goden en bovennatuurlijk begaafde mensen) staan opgetekend. Later onderzoek naar dit genre heeft evenwel duidelijk gemaakt dat zij nooit in zuivere vorm bestaat en als literair genre derhalve ongrijpbaar is²¹. Daarnaast is het voorstel van Reese slechts in staat enkele onderdelen van de lofprijzing van de wijsheid in de aretalogievorm onder te brengen, waardoor hij genoodzaakt is aanvullingen van de schrijver te veronderstellen. Tevens valt de aanwezigheid van de "autobiografie" van Salomo niet op deze manier afdoende te verklaren. Daarnaast is er geen sprake van de hierboven genoemde specifieke stijl van een aantal aretalogieën, zoals de aanhef *ἐγὼ εἰμι* aan het begin van een uitspraak. In deel I, hoofdstuk 4.5 is derhalve getracht aan te tonen dat de schrijver in zijn geschrift een bijzondere combinatie van een *ἐγκώμιον* met een hymne opgenomen heeft, die tegemoet kwam aan zijn speciale wensen. Door deze combinatie was hij in staat alle onderdelen in één literaire vorm onder te brengen en werd hem tevens de ruimte geboden een eigen invulling aan deze onderdelen te geven, zoals onder meer blijkt uit de "autobiografie" van Salomo. Uit deze overwegingen kan afgeleid worden dat er geen sprake lijkt te zijn van een directe afhankelijkheid van de literaire vorm van de Isisaretalogieën.

5.2 Isis en de kosmische aspecten van de wijsheid

5.2.1 Isis en het wezen van de wijsheid

Ten tijde van de nadagen van de heerschappij van de Farao's werd Isis de meest geliefde godin, wat tot gevolg had dat zij ook attributen en eigenschappen van andere godinnen overnam. Zo draagt zij het zonnelymbol van Hathor, een hemel-, liefdes- en vrouwengodin. Tevens werd zij Isis Sothis, de godin van de sterren, die de Nijloverstroming zendt. Zij werd ook met de godin van de oogst verbonden en met Ma'at, de godin die de hemelse en aardse orde en gerechtigheid garandeert. Op deze manier is een universele godin ontstaan: Isis is nu de hemelse heerseres, de moeder van de aarde, de brengster van heil en degene die in moeilijke situaties hulp kan bieden. Deze universaliteit wordt ook weerspiegeld in de genoemde Isisteksten, waarin het wezen van de Hellenistische godin Isis op een tweetal manieren beschreven wordt. Enerzijds wordt haar wezen aangeduid door de vele titels of aanspreekvormen van Isis met daarbij horende attributen; anderzijds door de vele cultusnamen en de identificatie met andere godinnen.

Als gevolg van deze titels komt Isis naar voren als degene "die bij de vrouwen godin genoemd wordt" (ἡ παρὰ γυναιξὶ θεὸς καλουμένη)²², de gelukzalige godin (μάκαιρα θεά)²³, de hoogste godin (ὁψίστη θεός)²⁴. Zij is almachtig (παντοκράτειρα)²⁵, of de almachtige Ene (μεγάλη μία)²⁶, zij die de alleenheerschappij heeft (μοναρχεία)²⁷, de (absolute) heerseres (δεσπότις, τύραννος en

20 Ook Kloppenborg, *Isis and Sophia*, p. 60-61 heeft kritiek op deze aanpak.

21 M.J.M. Van Uytfanghe, "Het 'genre' hagiografie: christelijke specificiteit versus laat-antieke context", in: A. Hilhorst (ed.), *De Heiligenverering in de eerste eeuwen van het christendom*. Nijmegen, 1988, pp. 63-98 (p. 65). (Dit artikel is in een bijgewerkte Franse vertaling verschenen: L'hagiographie: un 'genre' chrétien ou antique tardif?", in: *Analecta Bollandiana* 111 (1993) pp. 135-188.

22 Kyme 10; vgl. Ios 7.

23 Kios 5.

24 Cyrene 7.

25 Isidorus, *Hymne* I,2; Oxyrhynchos 20; L. Vidman, *Sylloge Inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*. RVV 28. Berlin, 1969, no. 42.

26 Oxyrhynchos 6.

27 Andros 6.

ἄνασσα²⁸ en gebiedster (κυρία)²⁹. Zij wordt de ἀγαθὴ τύχη genoemd³⁰, degene die boven het lot staat en aan wie het lot moet gehoorzamen (ἐγὼ τὸ ἱμαρμένον νικῶ; ἐμοῦ τὸ εἱμαρμένον ἀκούει)³¹. Vanuit haar almacht was zij in staat het leven te ontdekken (ζωῆς εὐρέτρια πάσης)³², hoort zij gebeden (πυθομένη εὐχῶν)³³, kan zij moeder (μήτηρ)³⁴ genoemd worden en is zij weldoenster (εὐεργέτης)³⁵, redster (σώτειρα)³⁶, de onsterfelijke redster (σώτειρ' ἀθανάτη)³⁷ en redster van mannen (ἀνδρασώτειρα)³⁸. Tevens wordt zij waarheid (ἀλήθεια) en hulp (εὐπορία) genoemd, evenals verstandigheid (φρόνησις) en voorzienigheid (πρόνοια)³⁹. Naast deze titels wordt het wezen van Isis ook beschreven door middel van een aantal attributen zoals zuiver (ἀγνή)⁴⁰, heilig (ἀγία)⁴¹, machtig (μεγάλη en μεγίστη)⁴², veelvormig (πολύμορφος)⁴³, mooi (καλλίμορφος), onsterfelijk (ἀθάνατος), volmaakt (τέλεια), stralend (δία), zacht (ἡπια) en rein (ἀμίαντος)⁴⁴.

Het wezen van Isis wordt ook uitgelegd door de vele (πολυώνυμος⁴⁵ of μεγαλώνυμος)⁴⁶ of ontelbare (μυριώνυμος)⁴⁷ namen van deze godin, die in elk land en in elke taal onder een andere naam vereerd wordt. Isidorus omschrijft dit fenomeen in zijn eerste hymne, waar hij aangeeft dat elk volk haar op een eigen manier aanspreekt zoals Astarte, Artemis, Nanania in Syrië, Leto door de Lyciërs en Hera, Aphrodite, Hestia, Rheia en Demeter in Griekenland⁴⁸. In de roman van Apuleius spreekt Isis in de droom van Lucius aan het strand in dergelijke bewoordingen over zichzelf; zij verhaalt dat zijzelf door de gehele wereld in verschillende vormen en riten vereerd en met verschillende namen aangeduid wordt⁴⁹. Ook in de aanroep tot Isis uit *Oxyrhynchos* is een dergelijke opsomming aanwezig. In deze tekst van 298 regels is in 1-142 een catalogus opgenomen van cultusplaatsen en -namen, gevolgd door aanvullende titels. Door dit fenomeen omvat haar wezen ook de specifieke kenmerken van deze andere godheden, zoals de wijsheid van Athena, de hemelheerschappij van Hera en de titel θεσμοφόρος⁵⁰ van Demeter. Van alle Griekse godinnen kwam Demeter het meeste overeen met Isis. In de mythen van beide godinnen stond het verlies van en de zoektocht naar geliefde familieleden centraal.

De vraag is nu in hoeverre de 21 attributen die samen in WijsSal het wezen van de wijsheid (7,22b-23) beschrijven, ontleend zijn aan de Isisverering. De uitgebreide bespreking van deze attributen in deel II, hoofdstuk 2 heeft aangetoond, dat deze vooral een filosofische achtergrond hebben. Er is echter een aantal attributen dat overeenkomsten vertoont met de beschrijving van Isis in de Isishymnen en -aretalogieën. Evenals de wijsheid wordt Isis ἀγία genoemd, een term die in de Hellenistische tijd algemeen gangbaar was als aanduiding van goden. De combinatie μονογενής en πολυμερής wordt als zodanig niet ten aanzien van Isis aangetroffen, maar is inhoudelijk wel van toepassing op haar wezen. Zij is de ene godheid die er is, die boven alle andere goden staat, aangezien deze slechts manifesties van haar zijn. Zij is derhalve de *una, quae es omnia*⁵¹, de veelzijdige of veelvormige die

- 28 Δεσπότης; Isidorus, *Hymne* I,25; τύραννος: Kyme 3 (Ios 2a); ἄνασσα: Isidorus, *Hymne* I,1 etc.; Kios 9; Oxyrhynchos 15,16 etc.
- 29 Kyme 39,41,42,54; Oxyrhynchos 62 etc.; Vidman, *SIRIS*, no. 332; 334; 491; Preisendanz, *Zauberpapyri*, pp.22-23.
- 30 Veelvuldig in Isidorus en in de aanhef van Cyrene en Kios. Voor een bespreking zie Griffiths, *Apuleius of Madauros*, p. 242v.
- 31 Kyme 55-56.
- 32 Isidorus, *Hymne* I,3.
- 33 Isidorus, *Hymne* III,34.
- 34 Kios 5.
- 35 Oxyrhynchos 247.
- 36 Oxyrhynchos 20.91; Vidman, *SIRIS* no. 179, 247.
- 37 Isidorus, *Hymne* I,26.
- 38 Oxyrhynchos 55.
- 39 Oxyrhynchos 63; 132; 44 etc.; 43.
- 40 Isidorus, *Hymne* III,2; Oxyrhynchos 86.
- 41 Isidorus, *Hymne* III,2; Oxyrhynchos 34.36.89; Vidman, *SIRIS* no. 62.
- 42 Isidorus, *Hymne* I,26 en III,2; Oxyrhynchos 21 etc. en 77 etc; Preisendanz., *Zauberpapyri*, p. 23.
- 43 Oxyrhynchos 9; Preisendanz, *Zauberpapyri*, pp. 22-23.
- 44 Oxyrhynchos 18 etc.; 13; 33; 86 en 109.
- 45 Zie bijvoorbeeld Isidorus, *Hymne* I,26 en Kios 5; Oxyrhynchos 97 en 101. In Maroneia wordt gesproken over de vele namen waarmee Isis aangeroepen wordt (19-20); Preisendanz, *Zauberpapyri*, p. 22-23.
- 46 Isidorus, *Hymne* I,2; *Hymne* II,1; *Hymne* III,2.
- 47 Vidman, *SIRIS*, no. 351, 505, 808.
- 48 Isidorus, *Hymne* I, 16-24.
- 49 Apuleius, *Metamorfosen*, XI,5,13v.
- 50 Kyme 52; Andros 160.
- 51 In een inscriptie uit Capua: *Te tibi una quae es omnia, dea Isis, Arrius Balbinus v(oti) c(ompos)*. Vidman, *SIRIS*, 502.

onder vele namen vereerd wordt. Zij is de Ene, die alles in één is, maar tegelijkertijd ook alles omvat. Het woord *μόνη* speelt hierbij een belangrijke rol⁵². Een ander attribuut van de wijsheid is *ἀμόλυντος* of zuiver; Isis wordt met een overeenkomstig woord, *ἀμίαντος*, eveneens omschreven als zuiver. Zoals de wijsheid *εὐεργετικός* is, wordt Isis als een *εὐεργέτης* gepresenteerd, de welwillende godin die voor iedere gelovige aandacht heeft. Van de wijsheid wordt tevens gezegd dat zij alles overziet (*πανεπίσκοπος*), een term die overeenkomt met *παντόπτις*, allesziende, die als beschrijving van Isis gebruikt is⁵³.

Reese heeft in zijn studie ook gewezen op de toepassing van *σαφής* en *τρανώς* in de hymne van Isis uit *Cyrene*. In de verzen 10 tot 14 wordt verhaald hoe Isis het geschrevene helder maakt en dat zij de mensen helpt kennis te verduidelijken (*γραφῇ δ' ἐπὶ σφραγείσι δηλώσει σαφῆς δεικνύσα τὰ μὰ πάσιν ἐξευρήματα, ἃ καὶ βροτοῖς ἔδειξα καὶ καρποὺς βίου. Πόλεις τε σεμνοῖς περιβόλοις ἐτείχισα βροτοῖς τ' ἔννιμα ταῦτα τρανώς εἰδέναι*). Ook al worden dezelfde woorden gebruikt als in WijsSal 7,22, de toepassing ervan is nogal afwijkend. Het maakt nu eenmaal een groot verschil of een term gebruikt wordt als aanduiding van het *wezen*, in dit geval van de wijsheid, of als aanduiding van een *vermogen*, namelijk van Isis. Dit geldt ook voor *καθαριότης* in WijsSal 7,24, waar van de wijsheid gezegd wordt dat zij alles met haar zuiverheid doordringt. Daarentegen wordt in *Oxyrhynchos* 175 aan Isis het vermogen toegeschreven alles te zuiveren (*καὶ ἅπαντα διακαθαίρει*). De vraag of de beschrijving van het *wezen* van Isis, zoals deze in de overgeleverde teksten naar voren komt, de schrijver in WijsSal als voorbeeld heeft gediend, kan op basis van deze bespreking slechts ontkennend beantwoord worden. Weliswaar zijn er enkele overeenkomstige attributen, maar deze zijn niet voldoende voor de vaststelling van een directe afhankelijkheid ten aanzien van dit onderdeel. Het valt uiteraard niet uit te sluiten dat Isis wel op de achtergrond meegespeeld heeft bij de keuze van de attributen van de wijsheid.

5.2.2 Isis en de oorsprong van de wijsheid

De verering van Isis gaat in Egypte terug tot in het derde millennium v.C., waar zij reeds in de oudste inscripties als één van de belangrijkste leden van de Egyptische godenfamilie genoemd wordt. Zij is de dochter van Geb en Nut, de godheden van hemel en aarde. Uit de titels die Isis draagt kan echter afgeleid worden dat zij oorspronkelijk een oergodin was, de "grote moeder" van de goden en de schepping, die over de Nijldelta heerste. Na de vereniging van de beide Egyptische rijken werd zij de zuster en echtgenote van Osiris en de moeder van Horus. Isis, Osiris en Horus vormden in de Egyptische tijd een "heilige familie", die de mens tijdens zijn leven en in de dood nabij was. Toen Egypte na de dood van Alexander de Grote een Hellenistisch koninkrijk werd, waarin Egyptenaren, Macedoniërs en Grieken samenleefden, ondergingen deze goden een aanzienlijke verandering. Het was de bedoeling van Ptolemeüs I dat de religie als een bindend element tussen de verschillende bevolkingsgroepen zou fungeren. Hiertoe was een Hellenisering van deze goden evenwel noodzakelijk. Isis was als de "grote moeder", als schenker van het leven en de vruchtbaarheid, en degene die hulp biedt in leven en dood voor iedereen aanvaardbaar, met name door haar overeenkomsten met de Griekse godin Demeter. Horus werd nu als Har-pi-chod (Horus het kind) vereerd, of in het Grieks Harpocrates. Ook Osiris onderging een verandering. Als beoordelaar van de doden en heerser over de onderwereld was hij vrijwel uitsluitend verbonden met de Egyptische voorstellingen van het hiernamaals. Hij werd echter van oudsher in verbinding gebracht met de heilige stier Apis, of Osarapis. Apis is met levenskracht en vruchtbaarheid verbonden, een goddelijke verschijning die zowel op deze als gene zijde van het leven gericht was. Uit deze Apis (Osarapis) ontstond Sarapis (Serapis), die als universele godheid en echtgenoot van Isis ging fungeren.

In de beschrijving van de *γένος* of oorsprong van Isis komen deze elementen weer terug. In de aretalogie van *Maroneia* wordt verkondigd dat de aarde de moeder van alles was (*γῆν φάσι πάντων μητέρα γεννηθῆναι*), terwijl Isis die de eerste was als dochter geboren werd (*ταύτῃ δὲ σὺ θυγάτηρ ἐσπάρης πρώτῃ*). In deze tekst wordt eveneens verkondigd dat zij als huwelijkspartner Sarapis had⁵⁴. In de aretalogie van *Kyme* wordt zij daarentegen de oudste dochter van Kronos genoemd en de

52 Cyrene 4v.; vgl. Isidorus, *Hymne* 1,23.

53 Oxyrhynchos 93.

54 Maroneia 15v.

zuster en echtgenote van Osiris⁵⁵. Tevens is zij de moeder van Horus⁵⁶. In haar relatie tot andere goden wordt zij als de grootste van alle goden beschouwd en degene die de eerste was, de heerseres over de hoogste goden⁵⁷. Deze beschrijving van haar geboorte en relatie tot de andere goden staan in scherp contrast met de oorsprong van de wijsheid. In WijsSal is de wijsheid beschreven als een emanatie en uitstraling van God, terwijl over een geboorte niet gesproken wordt. De wijsheid heeft haar ontstaan, áls zij al ontstaan is, vóór alles in Gods schepping.

Ten aanzien van de woonplaats van Isis bestaan er wel bepaalde overeenkomsten met WijsSal. Isis heeft als "hemelkoningin" (*Regina caeli*)⁵⁸ haar woonplaats in de kosmos, ook al heeft zij zich neergelaten in Egypte (σοὶ πρὸς κατοίκησιν Αἴγυπτος ἐστέρχθη)⁵⁹. Zij is degene die in het sterrebeeld van de hond opgaat en meesteres is van de kosmische elementen⁶⁰. De wijsheid verblijft in de hemel, waar zij naast God troont (πάρεδρος). Ook Isis wordt met deze term aangeduid⁶¹. Zij zegt van zichzelf: ik ben aanwezig bij de baan van de zon (ἐγὼ παρεδρεῦω τῇ(ι) τοῦ ἡλίου πορείᾳ(ι))⁶². Zij beweegt zich samen met haar stralende broer Helios (de zon) om zijn koninkrijk (de hemel). Isis is aldus de troonpartner van Helios, zoals Hera (of Athene) van Zeus. De troonsymboliek van de wijsheid is ook te vergelijken met de beschrijving van Isis die op een gouden troon gezeten is (χρυσόθρονος) en sceptergeweldig (ρωμαλέα σκέπτροισιν)⁶³. Tevens draagt zij een scepter (σκήπτρ' ἔχουσα)⁶⁴, het symbool van de koninklijke macht. Een andere overeenkomst is de uitspraak dat Isis zich in de stralen van de zon bevindt (ἐγὼ ἐν ταῖς τοῦ ἡλίου αὐγαῖς εἰμὶ)⁶⁵, een uitspraak die zijdelings verwant is met de beschrijving van de wijsheid als ἀπαύγασμα van het eeuwige licht (7,26). Isis is na haar ontstaan gaan "samenwonen" met Sarapis (συνοικέω), een verbum dat in WijsSal 7,27 ook aangetroffen wordt. Hierin verkondigt de schrijver dat God alleen degene liefheeft die met de wijsheid "samenwoont". De beeldspraak van het huwelijk met Sarapis uit de aretalogie van *Maroneia* wordt versterkt door een titel uit *Oxyrhynchos*. In deze tekst wordt zij νύμφη genoemd⁶⁶, een woord dat in WijsSal gebruikt wordt als aanduiding van de wijsheid als de bruid van Salomo (8,2). Daarbij is de wijsheid als echtgenote van God beschreven in 8,3-4. Eén van de kenmerken van haar nauwe relatie met God is dat zij ingewijd (μύστις) is in Gods geheimen, een term die ook als titel voor Isis als mysteriegodheid gebruikt is. Isis is de heerseres van de mysteriën, die de mensen deze inwijdingen geleerd heeft⁶⁷.

Uit deze bespreking van de oorsprong van Isis in relatie tot die van de wijsheid kan afgeleid worden dat er, ondanks bepaalde overeenkomsten, een directe afhankelijkheid niet aangetoond kan worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor de term πάρεδρος, die niet exclusief voor Isis is, maar een veelvuldig gebruikte term in de Griekse en Hellenistische godsdiensten was. Dit geldt ook voor de koninklijke symbolen en de hemel als woonplaats. Wat echter wel als een mogelijke Isisbeïnvloeding beschouwd kan worden is de beschrijving van de wijsheid als μύστις. De wijsheid kan, als de ingewijde, de mens in Gods geheimen inwijden.

5.2.3 Isis en de kosmische vermogens van de wijsheid

Uit het wezen en de oorsprong van Isis kan afgeleid worden dat zij een universele godheid is; de éne die het vele belichaamt. Als universele godin is zij tevens de koningin van de goden (βασιλεια θεῶν)⁶⁸ en heerseres over de hoogste goden (ὑψίστων μεδέουσα θεῶν)⁶⁹. Alle attributen en functies

55 De Egyptische godheden Geb en Nut zijn in de Hellenistische tijd geïdentificeerd met Kronos en Rhea.

56 Kyme 5-6.8 (Ios 4-5; Diod. Sic. 3-4.6); Andros 15-16.

57 Oxyrhynchos 142; Maroneia 16; Isidorus, *Hymne* III,1.

58 Apuleius, *Metamorfosen*, XI,2,1.

59 Maroneia 34-35.

60 Kyme 9-14. Ios 6-12.

61 Andros 139.

62 Kyme 45; vgl. Vidman, *SIRIS*, no. 347.

63 Andros 7-8.

64 Cyrene 6; vgl. Kios 8.

65 Kyme 44; vgl. Isidorus, *Hymne* III,25.

66 Oxyrhynchos 30; vgl. Vidman, *SIRIS* no. 111d.

67 Oxyrhynchos 111; Kyme 22.

68 Isidorus, *Hymne* I,1.

69 Isidorus, *Hymne* III,1.

die eerder aan andere goden waren toegeschreven, zijn nu op haar overgebracht, teneinde haar uniciteit en soevereiniteit aan te tonen. De titels en attributen van Isis, waarvan een aantal in 5.2.1 opgesomd is, geven ook nadere informatie over haar almacht en kosmische vermogens. Zij is de heerseres over de gehele aarde (ἡ τὺραννος πάσης χώρας)⁷⁰, de παντοκράτειρα, die tevens de ontdekker van het leven is (ζωῆς εὐρέτρια πάσης)⁷¹. Dankzij haar hebben de hemel en de gehele aarde hun bestaan, want zij heeft de aarde van de hemel gescheiden. Als almachtige en schepper van de wereld beheerst zij ook de elementen. Zij heeft namelijk de sterren hun weg getoond, de baan van de zon en de maan geordend, de eilanden uit de diepten van de zee naar het licht omhoog gebracht. Zij is in staat de zee in beweging te brengen en weer te kalmeren. Zij is daarbij de heerseres over de rivieren, de winden, de zee en de bliksem⁷². Isis is echter niet alleen de godin van het universum, maar ook van de onderwereld. In het geschrift van Apuleius stelt zij zichzelf ook als zodanig voor⁷³.

De beschrijving van de kosmische vermogens van Isis vertoont nogal wat overeenkomsten met die van de wijsheid. De wijsheid is namelijk ook betrokken bij de schepping (8,4 en 9,9). De gedachte dat de wijsheid slechts één is (μία οὐσα), maar toch alles vermag, komt overeen met μί' οὐσ', dat van Isis gezegd wordt⁷⁴. Zij is de meesteres over de gehele aarde en zee⁷⁵. Van de voorstelling dat de wijsheid zich van het éne einde naar het andere uitstrekt (8,1) is in de derde hymne van Isidorus een soortgelijke gedachte opgenomen: hoor mij, Agathatychē, wanneer ik tot u bid, of u nu gereisd bent naar Libye of naar de zuidenwind, of u nu verblijft in de verafgelegen regionen van de noordenwind die altijd waait, of u nu in de hemel bent als een rechter onder de onsterfelijke goden, of u nu de triomfwagen van de snelreizende zon hebt bestegen, u bestuurt de mensenwereld terwijl u omlaag kijkt naar de vele handelingen van de dwazen en neerziet naar de dagen van de rechtvaardigen"⁷⁶. Deze laatste gedachte dat zij alles bestuurt, komt eveneens overeen met de uitspraak in WijsSal 8,1 dat de wijsheid alles op voortreffelijke wijze regelt.

Een andere overeenkomst tussen Isis en de wijsheid is de lichtsymboliek. In WijsSal wordt de wijsheid op verschillende manieren in verbinding gebracht met het licht of uitstraling, zoals de reeds genoemde uitspraak over de wijsheid als ἀπαύγασμα van het eeuwige licht. Daarnaast wordt in 7,29 verkondigd dat zij stralender (λαμπρότερα) is dan het licht, een term die ook in 6,12 gebruikt is, waar de wijsheid als stralend en overwelkbaar (λαμπρός en ἀμάραντος) is omschreven. In de *Andros*-hymne zegt Isis van zichzelf dat zij "straalt" (23). Isis kent daarnaast ook een relatie met het licht (φῶς), zoals blijkt uit *Kios* 7. In *Oxyrhynchos* 248 wordt zij de meesteres van het licht en de vlammen genoemd (σὺ καὶ φωτὸς καὶ φλεγμάτων κυρία). Het verschil tussen de wijsheid en Isis is evenwel dat de wijsheid met het licht vergeleken is met de intentie haar superioriteit aan te geven. De wijsheid is superieur, aangezien zij niet afgelost wordt door de nacht, een symbool van het kwade. Een mening die ook door Salomo gedeeld wordt: hij verkoos de wijsheid boven het licht, omdat de glans die zij uitstraalt nimmer dooft (7,10). Een verwantschap tussen Isis en de wijsheid is tevens gelegen in de toepassing van de term ὁδηγός. In deel II, hoofdstuk 2 is er reeds op gewezen dat God in 7,15 als de gids van de wijzen omschreven wordt. Het verbum ὁδηγέω is in drie gevallen voor de leidende activiteit van de wijsheid gebruikt (9,11; 10,10.17), die op deze wijze hetzelfde vermogen als God bezit. Een dergelijke functie is ook aan Isis toegekend; in de *Oxyrhynchos* papyrus is deze term als één van haar titels opgevoerd.

In tegenstelling tot het wezen en de oorsprong van Isis, is er ten aanzien van haar kosmische vermogens wel sprake van overeenkomsten met de beschrijving van de wijsheid in WijsSal. Ook al is in 7,27-8,1 de gebruikte terminologie als aanduiding van de almacht vooral afkomstig van de Stoa, toch bestaan er zekere overeenkomsten met de beschrijving van Isis. Aangezien juist ten aanzien van de kosmische vermogens van de wijsheid de auteur afgeweken is van de oudtestamentische voorbeelden, bestaat de mogelijkheid dat hij naast de Stoa ook de Isisverering als uitgangspunt genomen heeft. De beschrijving van de werken van Isis in het volgende onderdeel zal deze conclusie verduidelijken.

70 Kyme 3.

71 Isidorus, *Hymne* I,3.

72 Isidorus, *Hymne* I,3.9.11-12; *Hymne* II,3.11-12; Kyme 12-14.39.42-43.53-54; Ios 9-11; Andros 26-35; Cyrene 15-16; *Oxyrhynchos* 222-31 en 237-39.

73 Apuleius, *Metamorfosen*, XI,5.

74 Cyrene 6; vgl. WijsSal 7,27.

75 Kios 9; vgl. Cyrene 4-5.

76 Isidorus, *Hymne* III,19-28.

5.3 Isis en de werken van de wijsheid

De kosmische vermogens van Isis stellen haar in staat tot vele werken voor de mensheid. Deze werken, of πράξεις, van Isis kunnen onderscheiden worden in de uitvindingen (εὐρήματα), die zij ten behoeve van de mensheid heeft gedaan en in de werken en zegeningen (ἔργα) voor de mensheid, zoals redding en hulp in moeilijke situaties. Volgens Isidorus is Isis de almachtige godin, van wie gezegd kan worden dat zij vele wonderen verricht, leven en moraal brengt naar de mensen, evenal gerechtigheid, gewoonten en vakmanschap⁷⁷. Als εὐρέτρια⁷⁸ heeft Isis ten eerste, samen met Hermes, het alfabet uitgevonden; zowel het heilige voor de ingewijden als het profane voor iedereen. Tevens heeft zij voor de Grieken en de Barbaren hun verschillende talen opgesteld. Ten aanzien van de godsdienst heeft zij de mensen de inwijdingen (μυσταίς) getoond, hun het vereren van godenbeelden geleerd en de tempels van de goden gebouwd. Daarnaast heeft zij het bloedvergieten doen ophouden, aan het kannibalisme een einde gemaakt⁷⁹, tirannen ten val gebracht en gevangenen bevrijd. In de menselijke relaties heeft zij man en vrouw samengebracht, erop aangedrongen dat de vrouwen door de mannen bemind worden en het huwelijksverdrag uitgevonden. Zij heeft bepaald dat de vrouw het kind na tien maanden ter wereld brengt⁸⁰ en vastgesteld dat kinderen hun ouders liefhebben, terwijl liefdeloze ouders een straf opgelegd zullen krijgen⁸¹. Eén van de belangrijkste uitvindingen van Isis is evenwel het recht. Zij heeft de mensen namelijk wetten en instellingen gegeven en bepaald dat de mensen erbarmen moeten hebben met degenen die om bescherming vragen. Daarbij legt ze degenen die onrecht doen, straf op. Zij heeft ook wettelijk geregeld dat de waarheid als goed opgevat wordt. Voor Isis is het recht dusdanig belangrijk, dat zij "het recht sterk gemaakt heeft" (ἐγὼ τὸ δίκαιον ἰσχυρὸν ἐποίησα) heeft, zelfs "sterker dan goud en zilver" (ἐγὼ τὸ δίκαιον ἰσχυρότερον χρυσοῦ καὶ ἀργυρίου ἐποίησα)⁸². Op deze wijze houdt Isis de sociale en morele orde in stand, waaraan de mensen onderworpen zijn; een functie die te vergelijken is met die van de Egyptische Ma'at, die waarheid, gerechtigheid en orde vertegenwoordigt⁸³.

Deze opmerkelijke relatie met het recht komt ook in WijsSal voor. Reeds in 1,1 wordt de lezer opgeroepen naar gerechtigheid te streven, een streven dat nauw verbonden is met de verwerving van de wijsheid, zoals onder meer uit 8,7 blijkt. De inspanningen van de wijsheid zijn namelijk de deugden, waarvan de gerechtigheid de belangrijkste is; een gerechtigheid die zich onder meer uitdrukt in het naleven van Gods wil en geboden. Een andere overeenkomst van de wijsheid met Isis is dat zij de genoemde uitvindingen op een manier overbrengt op de mensheid, die te vergelijken is met de didactische functie van de wijsheid. De wijsheid onderricht de rechtvaardigen in de kennis van alles wat er bestaat⁸⁴. Zij is in staat instructie te geven betreffende alle wetenschappen die bestaan, aangezien zij medeverantwoordelijk is voor de schepping van dit alles. Deze kennis bezit Isis eveneens, daar zij als heerseres over het heelal de elementen zelf ingesteld heeft en de uitvindster is van alle wetenschappen⁸⁵. De wijsheid onderricht bijvoorbeeld over het begin en het eind van de tijden; een uitspraak die te vergelijken is met een passage uit Plutarchus, waar gezegd wordt dat Isis controle heeft over elk begin en eind⁸⁶. De verwantschap tussen Isis en de wijsheid blijkt onder meer uit de uitspraak dat de wijsheid de verschillen tussen de planten kent; een uitspraak die te vergelijken is met de uitspraak dat Isis de bloesems ontdekt heeft die eetbare vegetatie opleveren⁸⁷. Zoals de wijsheid "het verloop van

77 Isidorus, *Hymne* I,5-7.

78 In Isidorus, *Hymne* I,3 wordt Isis de εὐρέτρια van al het leven genoemd; vgl. ook Cyrene 9. Voor een bespreking van Isis als uitvindster zie bijvoorbeeld Harder, *Harpokrates*, pp. 46v.

79 Vgl. WijsSal 12,5. Zie ook Harder, *Karpokrates*, pp. 28-30.

80 Vgl. WijsSal 7,2.

81 Voor deze uitvindingen zie vooral de teksten uit Maroneia, Kyme (Ios/Diodorus Siculus) en Andros.

82 Kyme 16 en 28.

83 Voor een bespreking van de Ma'at-ideologie zie J. Bergman, *Ich bin Isis. Studien zum memphitischen Hintergrund der griechischen Isisaretalogen*. AUU Histrel. 3. Uppsala, 1968, pp. 176-208.

84 Volgens de *Kore Kosmou* uit het Corpus Hermeticum onderwijst Isis haar zoon Horus.

85 WijsSal 7,15-22a; vgl. Kyme (verschillende passages) en Oxyrhynchos 172-174; 227-230 en 237-239.

86 Plutarchus, *De Iside et Osiride*, 77.

87 WijsSal 7,20 en Isidorus, *Hymne* I,8.

de perioden en tijden" kent, zijn deze Isis ook bekend⁸⁸. Alle kennis die de mensen bezitten, is derhalve zowel van Isis als van de wijsheid afkomstig en speciaal voor hen uitgevonden of ingesteld.

Afgezien van deze uitvindingen verhoort Isis gebeden en verricht zij weldaden voor de mensheid. Zo schenkt zij bijvoorbeeld genezing bij ziekte naast vruchtbaarheid aan hen die hier om verzoeken. Zij verleent bijstand tijdens commerciële activiteiten aan ieder mens die tot haar bidt; in zijn vroomheid zal hij voor altijd voorspoedig leven. Zij schenkt tevens welvaart en rijkdom (πλουτοδο-τι), een plezierig leven en geluk aan degenen die rechtvaardig leven⁸⁹. Deze weldaden aan de mensheid hebben opmerkelijke overeenkomsten met de werken van de wijsheid, zoals deze in de πράξεις omschreven zijn. Ook de wijsheid schenkt alles wat Isis schenkt⁹⁰. Een belangrijk verschil tussen Isis en de wijsheid is echter gelegen in het volgen van een rechtvaardige levenswijze. Deze voorwaarde is in de Isisteksten nauwelijks terug te vinden, maar is essentieel voor de verwerving van de wijsheid en al haar rijkdommen. Een ander verschil is het belang dat de schrijver van WijsSal hecht aan het uitzonderlijke geschenk van de wijsheid: vriendschap met God en de uiteindelijke onsterfelijkheid in tegenstelling tot de vooral materiële geschenken van Isis.

De belangrijkste overeenkomst tussen Isis en de wijsheid is evenwel hun reddende functie. Ten gevolge van haar almacht en kosmische vermogens wordt Isis in de verschillende teksten beschreven als de godin die de mensen uit moeilijke situaties kan redden of verlossen. Zij is hiertoe in staat doordat het lot aan haar onderworpen is. Verschillende titels van Isis geven haar reddende vermogens aan (σώτειρα en σώτειρ' ἁθανάτη). In deel II,4 is reeds opgemerkt dat de schrijver juist ten aanzien van deze vermogens van de wijsheid afgeweken is van de oudtestamentische wijsheidsliteratuur, waar de wijsheid deze vermogens niet heeft. In het Oude Testament vervult God doorgaans deze functie. Het is zeer aannemelijk dat de schrijver mede deze functie overgeheveld heeft naar de wijsheid, aangezien juist dit vermogen het belangrijkste was van Isis. De schrijver heeft echter niet alleen dit vermogen van Isis op de wijsheid geprojecteerd, maar in zijn keuze van de zeven voorbeelden in de σύγκρισις ook andere elementen uit de Isisteksten overgenomen, waardoor deze voorbeelden afwijken van de oudtestamentische verhalen. Zo weerspiegelt de aanwezigheid van de wijsheid in de gevangenis van Jozef de belofte van Isis gevangenen te redden, als zij smeken om haar aanwezigheid⁹¹. De rijkdom die de wijsheid aan Jakob zal schenken (10,10-12), is overeenkomstig wat Isis belooft te doen. Daarnaast is in de voorbeelden twee keer sprake van broedermoord en broederlijke twisten (10,3.10), een mogelijke analogie naar de strijd tussen Osiris en Seth uit de Isismythe.

De beschrijving van de geschiedenis van Noach kent eveneens een treffende parallel met Isis. Als heerseres over de zee en het weer is Isis, als *Isis Pelagia*, ook de beschermvrouwe van de scheepvaart. De relatie van Isis met de scheepvaart blijkt ook uit het *Navigium Isidis*, het belangrijkste feest in de publieke Isiscultus. Dit festival vierde onder meer de opening van het vaarseizoen, dat tijdens de stormachtige wintermaanden gesloten was. Isidorus noemt haar in zijn eerste hymne tevens degene die de zeelieden redt tijdens hun reis op zee (32-34). Zij is ook degene die het schip veilig naar de haven brengt⁹². Gezien deze relatie met de scheepvaart is het niet zo verwonderlijk, dat één van haar titels κυβερνήτις is. Zij stuurt het schip op de (vaak woeste) zee⁹³. In WijsSal 10,4 is het verwante verbum κυβερνάω (besturen) opgenomen, een verbum dat weliswaar in de Stoa een belangrijke rol speelt, maar in de context van het Noachverhaal eerder geïnspireerd door de Isisverering zal zijn. In 10,4 redt de wijsheid Noach door hem op een klein stuk hout veilig op de zee te loodsen. Deze gedachte wordt versterkt doordat de *anaphora* αὕτη juist in 10,4 vervangen is door de term σοφία. Het is derhalve hoogst aannemelijk, dat de schrijver op deze wijze heeft willen aangeven, dat in deze geschiedenis niet Isis de reddende rol vervult, maar de wijsheid.

Even opmerkelijk is dat de passage 14,1-5 terugwijst naar 10,4 door middel van de kenmerkende termen κυβερνάω, σοφία, σώζω (redden) en ξύλον (hout). In deze passage gaat het eveneens om een veilige tocht over de zeeën. Gods voorzienigheid (πρόνοια) loodst (διακυβερνάω) het schip veilig over de zeeën, want hij heeft zelfs in de zee een weg gebaad (14,3). Hieruit blijkt dat God altijd in staat is de rechtvaardigen te redden. Gezien de relatie met de scheepvaart zal het geen toeval

88 WijsSal 8,8; Andros 27-28; Mesomedes 6-8.

89 Isidorus, *Hymne* II.

90 Zie voor een uitgebreide bespreking Deel II, hoofdstuk 4.

91 Isidorus, *Hymne* I,29.

92 Oxyrhynchos 15 en 74; zie ook het citaat van Isidorus aan het slot van II,5,4.

93 Oxyrhynchos 69-70; vgl. 88-89.

zijn, dat hier gesproken wordt over $\pi\rho\acute{o}\nu\omicron\iota\alpha$, een term die ook dienst doet als titel van Isis, maar die nu direct verbonden is met Gods stuurmanschap in plaats van dat van Isis. De schrijver verbindt in deze passage Gods reddend vermogen met die van de wijsheid door de uitspraak in 14,5 dat God niet wil dat de "werken van zijn wijsheid werkeloos blijven". Uit 14,5b blijkt dat met deze zinsnede een link gelegd is met 10,4. Het gaat in 14,5a aldus om de reddende vermogens van de wijsheid, die in staat was Noach dankzij een klein stuk hout ($\xi\acute{\upsilon}\lambda\omicron\nu$) te redden. Deze interpretatie van 14,1-5 verheldert niet alleen de uitspraak in 14,5a, maar ook de weg en het pad in 14,3. Een aantal onderzoekers is de mening toegedaan, dat het hier gaat om een verwijzing naar de doortocht door de Rode Zee, die reeds beschreven is in 10,18-19 en die in 19,7 herhaald wordt. Dit is echter niet aannemelijk; het gaat in dit gedeelte om de scheepvaart en de zee in het algemeen⁹⁴. Centraal in deze passage staat de tegenstelling God/wijsheid en de afgodendienst ten aanzien van de scheepvaart, een belangrijk element uit de Isiscultus. De aanwezigheid van de kenmerkende termen uit 10,4 maakt dit duidelijk, evenals de aanwezigheid van de wijsheid, die in de hoofdstukken 11-19 verder niet genoemd wordt. De schrijver wil in deze passage, net als in 10,4, benadrukken dat alleen God, of Gods wijsheid, in staat is een veilige tocht over de zee te garanderen, met als doel de superioriteit van de Joodse God ten opzichte van Isis aan te geven.

5.4 Betekenis van de elementen van de Isisverering in WijsSal

De aantrekkingskracht van de Isismysteriën op de Hellenistische en Romeinse bevolking was overweldigend⁹⁵. Voor deze aantrekkingskracht bestaan verschillende redenen. Eén van de belangrijkste was het feit dat Isis geen afstandelijke godin was, maar de mens zowel in leven als dood zeer nabij was. Door haar geschiedenis, neergelegd in haar mythe, was zij voorbestemd een mysteriegodheid te worden. De Isismysteriën kennen een bepaalde mythe, die bekend is uit gedetailleerde beschrijvingen⁹⁶. Deze mythe handelt over de geschiedenis van Isis en Osiris, het godenpaar dat wijs en rechtvaardig over Egypte heerste. Een broer van hen, Seth, is Osiris echter vijandig gezind en beraamt een complot om hem uit de weg te ruimen. Als Osiris na een lange reis door het land weer is teruggekeerd, richt Seth een feestmaal voor Osiris en vele andere gasten aan. Daarbij heeft hij een grote en kostbare kist opgesteld die hij als geschenk aan die gast zal geven die in deze kist past. Als Osiris in deze kist gaat liggen, sluit Seth deze in alle haast af en brengt hem naar de Nijl. De kist drijft naar de Middellandse Zee en eindigt uiteindelijk bij de kust van Byblos. Isis wordt op de hoogte gesteld van de dood van Osiris en gaat wanhopig naar hem op zoek. Haar tranen laten het waterpeil van de Nijl dusdanig stijgen dat deze het land overstroomt. Sinds deze dag gebeurt elk jaar het wonder van de Nijloverstroming die Egypte vruchtbaarheid verleent. Isis vindt haar dode gemaal en keert met hem naar Egypte terug. Seth ontdekt hen echter op hun terugtocht, verminkt het lichaam van Osiris en verspreidt de lichaamsdelen over het gehele land. Isis gaat daarop nogmaals op zoek. Zij vindt de verschillende stukken, voegt ze weer samen en brengt Osiris' levenskracht weer terug, zodat zij nog een zoon, Horus, van hem kan ontvangen. Na deze geschiedenis wordt Osiris de godheid van de onderwereld, terwijl Isis zich nu als een zorgzame moeder volledig inzet voor haar kind, de troonopvolger. Deze mythe stond in het middelpunt van de Egyptische cultus van Isis en Osiris en later ook in de Isismysteriën, de Hellenistische ontwikkeling van de Isisverering.

In het oerthema van de mysteriën, onder meer die van Isis, herkende de mens het grondpatroon van de menselijke existentie. De mythe van Isis weerspiegelt de levensreis van de mens; zij voltrekt

94 Deze opvatting wordt ook bevestigd door P.C. Beentjes, "'You have given a road in the sea'. What is Wisdom 14,3 talking about?", in: *ETL* 68 (1992) pp. 137-41.

95 De literatuur over de Isisverering is gigantisch. Zie bijvoorbeeld de inleidende studies in de Hellenistische religies, mysteriegodsdiensten en de Isismysterie van M.P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*. München, 1961-67 (3); R.E. Witt, *Isis in the Greco-Roman world*. Ithaca, 1971; F. Le Corsu, *Isis, mythe et mystères*. Paris, 1977; F. Solmsen, *Isis among the Greeks and Romans*. Cambridge (MA), 1978; W. Burkert, *Ancient mystery cults*. Cambridge (MA), 1987; L.H. Martin, *Hellenistic religions. An introduction*. New York, 1987; M. Giebel, *Das Geheimnis der Mysterien. Antike Kulte in Griechenland, Rom und Aegypten*, Zürich/München, 1990. Zie tevens de bibliografie.

96 Zie hiertoe Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, boek I; Plutarchus, *De Iside et Osiride*; Apuleius van Madauros, *Metamorfosen*, boek XI.

zich als een dwalen en zoeken naar de waarheid, naar zegen en geluk. Zij bestaat uit scheiding en hereniging, droefheid en vreugde, de ontmoeting met de dood en de uiteindelijke terugkeer in de schoot van het goddelijke. Isis beschermde elke ingewijde met haar wonder- en toverkrachten dankzij haar almacht op aarde, zoals zij ook haar eigen kind beschermd had, en zij wekte de ingewijde in het hiernamaals op tot een nieuw leven, zoals zij ook bij Osiris gedaan had. De ingewijde doorleefde tijdens zijn inwijding het lot van de godheid, die door Isis was gered. Afgezien van haar nabijheid tot de mens als gevolg van haar eigen lot en verdriet, droeg haar dagelijkse aanwezigheid ook bij tot haar populariteit. Een godheid, waarvoor elke dag een eredienst gevierd wordt in aan haar gewijde tempels, heeft een permanente plaats in het hart van de gelovige, die zich onder haar toezicht gesteld weet en zich voortdurend van haar bewust is. Isis had daarbij juist door haar achtergrond als echtgenote en moeder een grote aantrekkingskracht op vrouwen. In de aretologie van *Kyme* wordt Isis omschreven als "degene die door de vrouwen godin genoemd wordt". Isis was de godheid van de vrouwen, zoals Mithras de godheid voor de mannen was. Ondanks deze speciale aantrekkingskracht op vrouwen was Isis vooral de godheid voor ieder mens; zij maakte geen onderscheid tussen slaven en meesters, armen en rijken, zondaars en rechtvaardigen.

De Isismysteriën maakten niet alleen opgang door hun algemeen-menselijke gerichtheid, maar ook door hun exotische gewaad. Deze mysteriën kwamen in een tijd van Grieks-Romeins intellectualisme tegemoet aan een geheim verlangen naar een geheimzinnige en magisch-mystieke cultus. Isis was een godin uit een land vol van wonderen en mysteries; tradities die tot aan het begin van alle menselijke kennis teruggaan. Haar priesterschap waakte nauwgezet over de magische rituelen en wist door een uitgekiend evenwicht tussen openbaar maken en verhullen de interesse vast te houden. Daarbij was dit exotische gewaad niet te extreem voor de Hellenistische en Romeinse bevolking. De toeschouwers van haar publieke feesten werden niet geschokt door extatische dansen of ontmande priesters, zoals bijvoorbeeld het geval was bij de feesten van de godin Cybele. Een ander belangrijk aspect in de Hellenistische tijd was, dat zij alle karakteristieke kwaliteiten van de Griekse godinnen overgenomen had. Zij is de éne met de duizend namen (*μυριώνυμος*), die vereerd werd in verschillende gestalten en onder vele namen. Haar uniciteit lag in deze oneindige diversiteit. Als universele godin was Isis alles voor alle mensen; zij verleende kennis aangaande de geheimen van leven en dood, de belangrijkste geheimen die er voor de mens bestaan. Zij was tevens in staat het dagelijkse leven te veraangename en een rustpunt te bieden in een onzekere wereld. Het belangrijkste aspect van de Isisdevotie is evenwel gelegen in haar reddende vermogens. Voor de meeste gelovigen was zij de *σώτριά* par excellence; zij had een suprematie over leven en dood⁹⁷.

Uit de bovenstaande bespreking kan afgeleid worden dat er overeenkomsten bestaan tussen de beschrijving van de wijsheid in WijsSal en die van Isis, bekend uit de verschillende Isis-teksten. In hoeverre de schrijver van WijsSal daadwerkelijk gebruik gemaakt heeft van deze teksten of dat hij slechts algemeen bekende informatie over de Isisverering als uitgangspunt genomen heeft, kan niet met afdoende zekerheid beantwoord worden. Vast staat in elk geval wel dat deze overeenkomsten betrekking hebben op die elementen uit de Isisverering die de spil van haar aantrekkingskracht waren, zoals haar algemeen-menselijke gerichtheid en de mogelijkheid tot individuele verlossing. De wijsheid heeft in WijsSal voor het eerst een vermogen tot verlossing gekregen, een vermogen dat in het Oude Testament alleen aan God toegeschreven wordt. Met de toekenning van deze functie aan de wijsheid speelt de auteur op een uiterst kundige wijze in op de aantrekkingskracht die de Isisverering ongetwijfeld op de Joodse gelovigen heeft gehad. Deze aantrekkingskracht zal vooral gelegen hebben in haar kosmische vermogens, haar verlossing en de mysteriën, waarin grote geheimen geopenbaard zouden worden. Door de hierboven genoemde elementen in zijn beschrijving van de wijsheid op te nemen kon hij de wijsheid dezelfde vermogens als Isis verlenen. Tegelijkertijd heeft hij zijn beschrijving van de reddende vermogens van de wijsheid dusdanig vormgegeven dat er bij de lezer geen twijfel kon ontstaan over de herkomst van deze vermogens van de wijsheid; onder meer door het belangrijkste vermogen van Isis - haar vermogen tot het redden van de gelovigen, met name tijdens gevaarlijke zeereizen - in het voorbeeld van Noach (10,4) en in de passage 14,1-5 te presenteren als een vermogen van God of van Gods wijsheid. Op deze manier heeft de schrijver aan de eigen Joodse geloofstradities een meerwaarde verleend. Isis is weliswaar de godin die het universum regeert, maar zij blijft onderdeel van de schepping die haar zelf voortgebracht heeft. Door de wijsheid als een *πνεῦμα* te omschrij-

ven heeft hij haar als een emanatie van God afgeschilderd, de transcendente God die boven het universum staat en geen deel van de schepping uitmaakt. De wijsheid als Gods $\piνεϋμα$ fungeert dan als de link tussen God en de mens. De wijsheid heeft dezelfde vermogens als Isis, maar is door haar wezen als emanatie van God toch superieur aan haar.

De superioriteit van de Joodse godsdienst heeft de schrijver ook willen aangeven door middel van termen die kenmerkend zijn voor de mysteriegodsdiensten. De eigen godsdienst wordt aldus als een mysteriegodsdienst gepresenteerd, maar stijgt hier uiteindelijk boven uit. Salomo heeft in 6,22 te kennen gegeven, dat hij geen geheimen aangaande de wijsheid wil verbergen ($οὐκ ἀποκρύψω ὑμῖν μυστήρια$), zoals de geheimen van Isis slechts tijdens de inwijding geopenbaard werden. Integendeel, hij wil al zijn kennis in het volle licht stellen. De wijsheid is, net als Isis, in 8,4 omschreven als een $μύστις$, de ingewijde in Gods kennis. Deze kennis heeft de schrijver reeds in 2,22 verklaard als de $μυστήρια θεοῦ$, de geheimen van God. Deze geheimen zijn verborgen voor de goddelozen, maar toegankelijk voor de rechtvaardige die de weg van de wijsheid wil volgen. De wijsheid zal hem inwijden in de grootste geheimen die er bestaan, de geheimen van dood en leven, van oordeel en onsterfelijkheid.